

01 april 2022
Drs. Theo de Zwart M.Ed.
Medisch ethicus

Medische Ethiek

Voeding & Revalidatie

Mag alles wat kan?

**Dilemma's op het grensvlak van de
medische ethiek in de geriatrie**

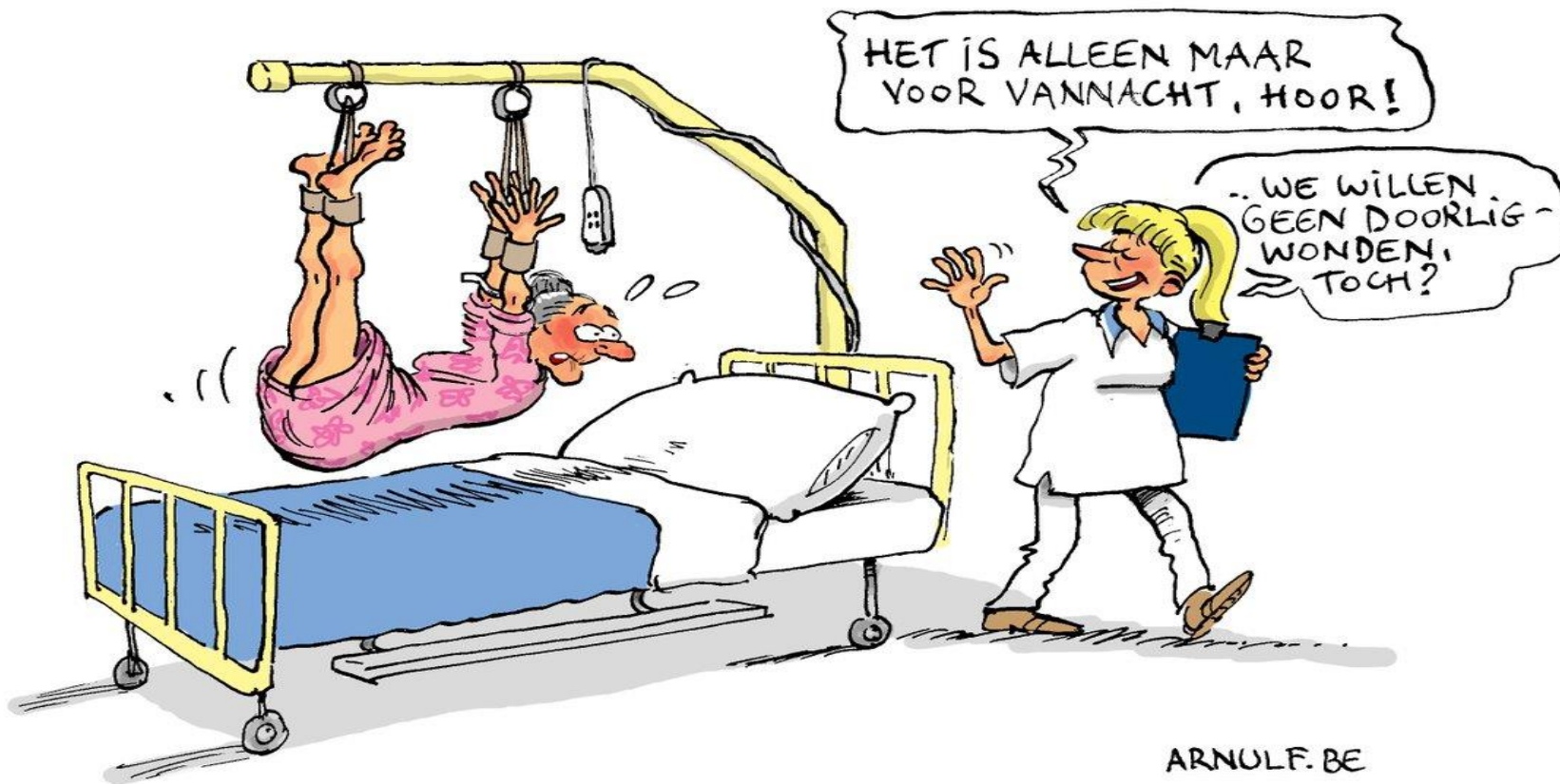
Themadag
VOEDING & REVALIDATIE

1 april 2022
FIGI-THEATER - ZEIST

info@studioGRZ.nl

studio **GRZ**

The graphic features a background collage of food items like a hard-boiled egg, salad, and vegetables. On the right side, there is a 3x4 grid of 12 small portrait photographs of the speakers for the event.

Drs. Theo de Zwart Harpal M.Ed.

Mag alles wat kan? Dilemma's op het grensvlak van de medische ethiek in de geriatrie?

De Zwart houdt zich o.a. bezig met 'Over (-) behandelen en de ethiek van de zorg voor kwetsbare ouderen'. De Zwart stelt dagelijks vragen zoals: 'Hoe ver mogen behandelingen, therapieën en medische onderzoeken gaan en wanneer is dit niet meer te rechtvaardigen ten opzichte van andere patiënten?'. 'Is medisch experimenteren om gezond te worden en te blijven altijd geoorloofd?' 'Mag alles wat kan?' 'En wanneer doen we de goede dingen of wanneer doen we de dingen goed?' Dat zijn vragen die niet alleen voor medici zijn, en niet alleen over leven en dood gaan. Het houdt ons allen regelmatig bezig. Uiteraard is het onderscheid tussen wat 'mag' en 'niet mag' nooit scherp. En heel persoonlijk heeft dit te maken met waarden en normen. Theo de Zwart wil ons stimuleren in dialoog te gaan, aan de hand van concrete gevallen, om tot een gezamenlijk standpunt te komen.

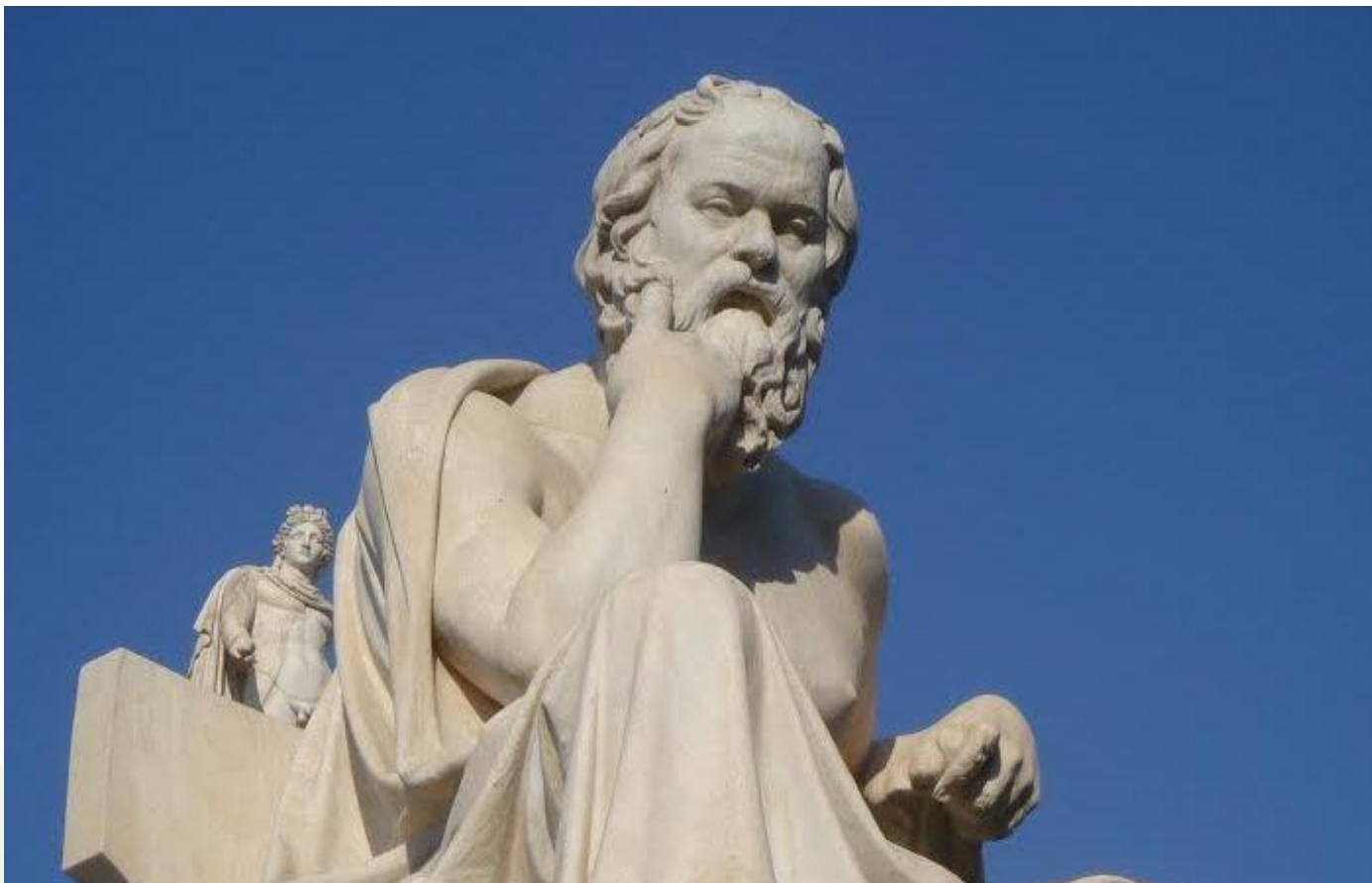
- **Drs. Theo A.R. de Zwart Harpal M.Ed.**
- t.de.zwart@st-anna.nl
 - Pastoraal Theoloog / Geestelijk Verzorger (SKGV)
 - Medisch Ethicus
 - Socratisch Coach / Supervisor (LVSC)
 - Universitair Docent Toegepaste Ethiek: Moreel Beraad

Praktische ethiek

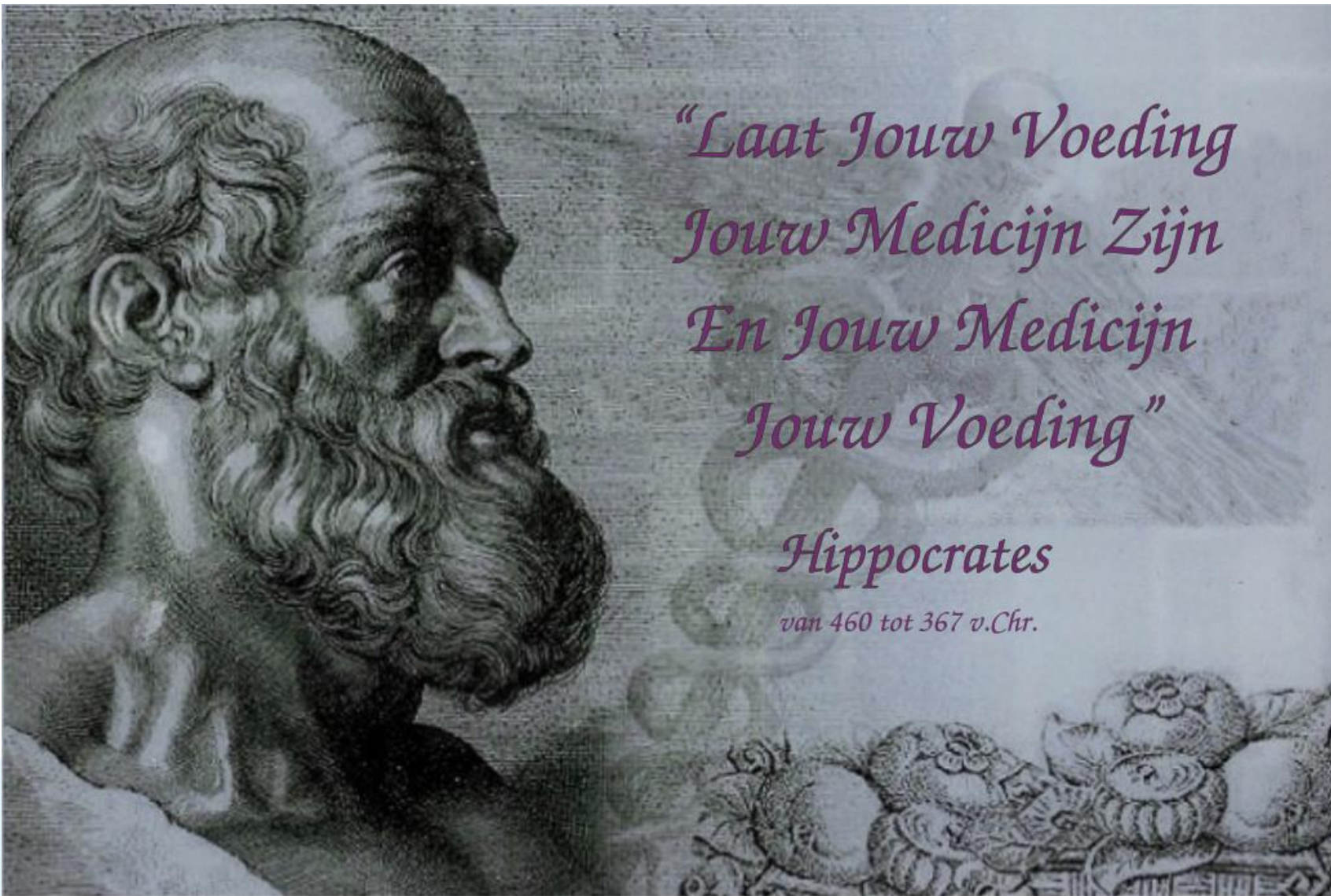
Van dilemma naar standpunt

studio **GRZ**

ANNA
ZORGGROEP

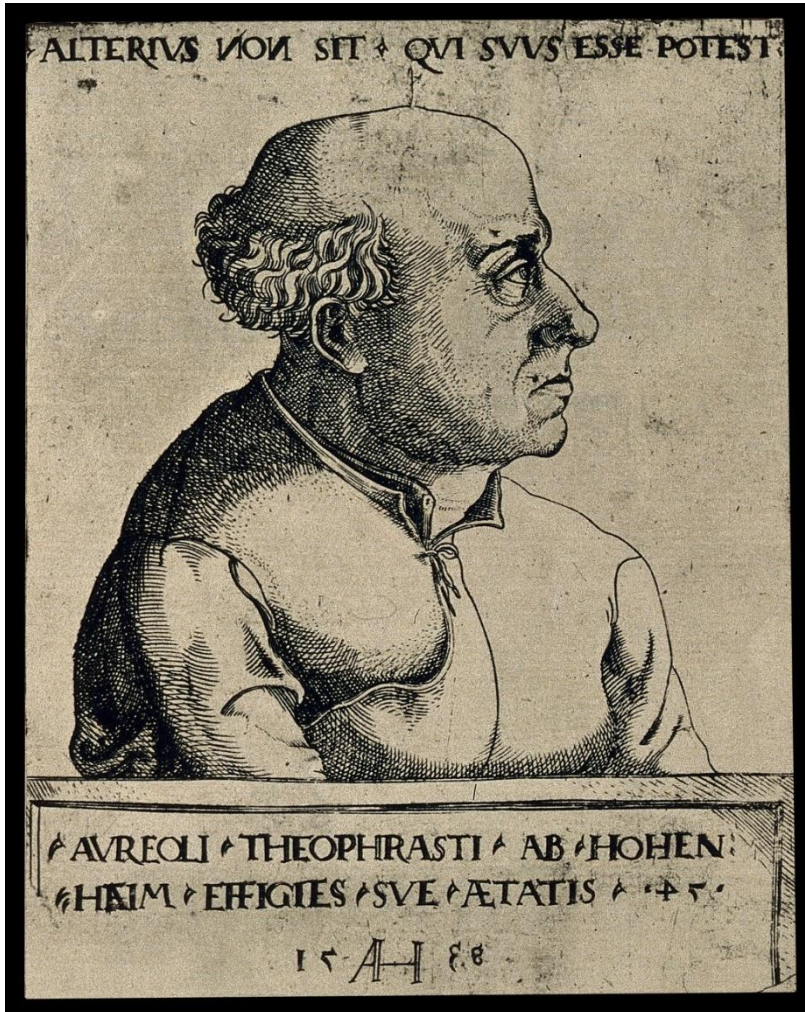
Wij zijn ANNA. AANGENAAM

*“Laat Jouw Voeding
Jouw Medicijn Zijn
En Jouw Medicijn
Jouw Voeding”*

Hippocrates

van 460 tot 367 v.Chr.

Alleen de dosis maakt het vergif

(Paracelsus, 16de eeuw A.D.)

Eet voedsel.

Niet te veel.

Voornamelijk planten.

(Pollan , 21ste eeuw A.D.)

Toch nog sondevoeding

Casus: Toch nog sondevoeding

Berend in 't Veld, 84 jaar, leed aan beginnende dementie en aan de ziekte van Parkinson. Op een dag werd hij opgenomen in het verpleeghuis vanwege een beeld van ondervoeding en voor geriatrische revalidatie. Zijn algemene toestand verslechterde en hij leek niet lang meer te leven te hebben. Hij werd gevoed via een neussonde, die echter telkens opnieuw moest worden ingebracht omdat hij hem er steeds uit trok, iets wat met veel problemen gepaard ging. Hij had door de sondevoeding al een paar keer een verslikkingspneumonie gehad. Kennelijk had hij veel last van de sonde. De familie stond erop dat het verpleeghuis met de sondevoeding zou doorgaan. Men eiste dat er een sonde zou worden ingebracht via de buikwand, waardoor het voedsel direct in de dunne darm terecht zou komen (PEG-sonde).

De specialist ouderengeneeskunde (SO) had hier grote problemen mee. Het inbrengen van zo'n sonde is toch een medische ingreep en de slechte conditie en de beperkte overlevingskansen van meneer In 't Veld leken redenen om deze medische handeling niet uit te voeren. Toch volgde hij de wens van de familie.

Meneer In 't Veld werd met een ambulance overgebracht naar het Ziekenhuis. Onder lichte anesthesie werd in het ziekenhuis een PEG-sonde geplaatst, waarna meneer In 't Veld terugging naar het verpleeghuis voor revalidatie. Enkele weken later overleed hij.

De zorgpraktijk van alle dag is regelmatig indringend

Opdracht:

Benoem een voorbeeld die voor jou een onbehagelijk gevoel geeft en waar je ethische vraagtekens bij hebt als het gaat om dilemma's op het grensvlak van de fysiotherapeutische behandeling en voeding in de geriatrie?

ETHIEK IN DE MEDISCHE WERELD

Onderdeel II

Innovaties en dilemma's bij voeding in de revalidatie

Onderdeel: Innovaties en dilemma's bij voeding in de revalidatie

Dilemma's op het grensvlak van de medische ethiek in de geriatrie?

- Medisch en technisch gezien kan er veel.
- De vraag is in hoeverre iemand hiermee gediend is.
- Of wordt mensen soms 'schade' toegebracht?
- Wat is hierin leidend?
- De wens van de persoon in kwestie?
- De wens van de naaste? (al of niet schriftelijk vastgelegd)

Af en toe even stil staan

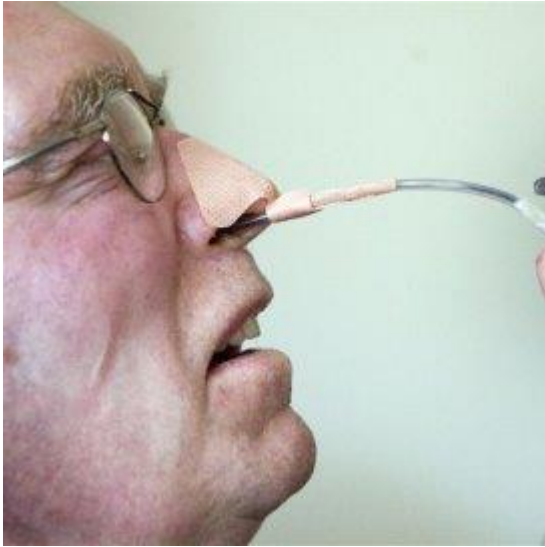
Wat is een ethisch dilemma?

- Wanneer verschillende waarden met elkaar botsen – bijvoorbeeld vrijheid en veiligheid – is er sprake van een ethisch dilemma.
- Bij een dilemma ‘schuurt’ de kwestie of het dilemma bovendien vaak tussen verschillende betrokkenen.
- Iedereen heeft namelijk ook weer zijn eigen waarden.
- Tussen de patiënt/cliënt en of het zorgteam, maar ook tussen het zorgteam en of naasten.

Mag alles wat kan?

Dilemma's op het grensvlak van de medische ethiek in de geriatrie?

- 'Mag alles wat kan?'
- 'Hoe ver mogen behandelingen, therapieën en medische onderzoeken gaan en wanneer is dit niet meer te rechtvaardigen ten opzichte van andere patiënten?'
- 'Is medisch experimenteren om gezond te worden en te blijven altijd geoorloofd?'
- 'En wanneer doen we de goede dingen of wanneer doen we de dingen goed?'
- De professionele ethiek (zinvol of zinloos medisch handelen)? Opvattingen van de organisatie of instelling? De persoonlijke opvattingen van de behandelaar?

Casus:

Toch nog sondevoeding

Wat is ethiek?

Wat is ethiek? Goed of kwaad

Het gaat om goede zorg

- Doen we de dingen goed of doen we de goede dingen?
- 'De goede dingen doen op een goede manier?' Maar wat is goed?
- **Wat is een norm?**
- Normen vertellen je altijd hoe je je moet gedragen en hoe je je niet moet gedragen.
- Normen vertalen dus een waarde in gedrag.

Waarden

Wat willen we nastreven?

Wat vinden mensen belangrijk?

Deugden

wie willen wij zijn?

Ethiek

Wat is goed handelen? Wat en wie bepaalt dat?

- Het systematisch nadenken over normen en waarden die in handelings- en beslissituaties een rol spelen.
- Daarbij moet een keuze gemaakt worden.
- In dit ogenschijnlijke doolhof van diverse keuzen zoeken we uitwegen.
- Er kleven aan elk alternatief bezwaren → ethisch dilemma

© 2012 Drs. Theo de Zwart, Arnhem

Het verschil tussen moraal en ethiek

Ethiek en moraal raakt het menselijk handelen

Etos

= gewoonte, gebruik

Ethos

= karakter, gezindheid

mos (mores)

Ethiek

Is de wetenschappelijke en filosofische reflectie op de moreel (systematische studie).

Het goede leven (individu)

Goed handelen
(samenleving)

Moraal

Is het samenhangend geheel van opvattingen dat een persoon of groep personen als leidraad hanteert om als mens goed (samen) te leven of juist te handelen. Moraal is het geheel van normen en waarden.

Ethiek & Recht

Aandacht voor ethische en juridische aspecten

- Ethiek betekent dat je nadenkt over goed handelen
 - Centraal staat de vraag naar wat goed is om te doen in bepaalde situaties.
 - Ethiek is dan erg belangrijk. Je wordt geacht te handelen op basis van zorgzaamheid, zorgvuldigheid, integriteit en vertrouwen.
 - In de ethiek vraagt de filosoof zich af wat de uiteindelijke norm is voor het menselijk handelen.
-
- Recht kan gezien worden als gestolde ethiek.
 - Door discussies over een ethisch onderwerp kan uiteindelijk recht ontstaan.
 - Het recht is dus het geheel van waarden en normen over een bepaald onderwerp, waar we als samenleving consensus over hebben.

De vier kernprincipes uit de medische ethiek

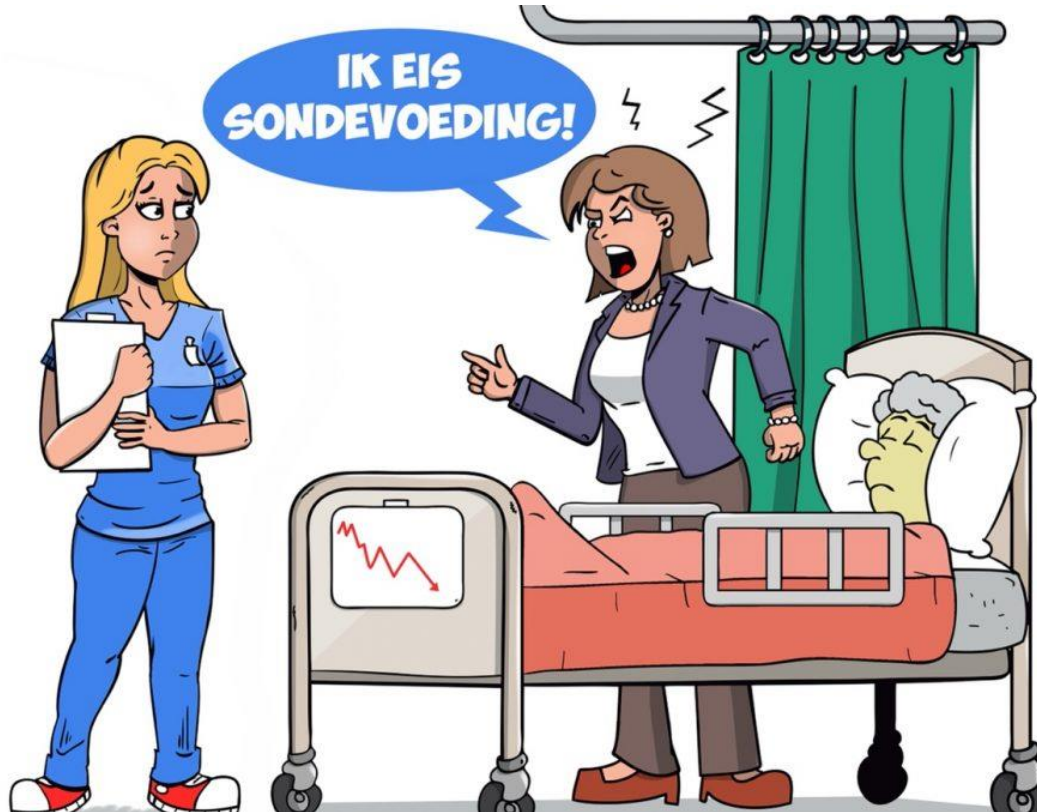
Beauchamp & Childress 2013

- Eind jaren 70 van de vorige eeuw beschreven de Amerikaanse bio-ethici Tom Beauchamp en James Childress de **4 ethische principes** die leidend zouden moeten zijn voor ons medisch handelen in de individuele patiëntenzorg.
- Deze principes zijn:
 - **(a) respect voor autonomie;**
 - **(b) weldoen – onze zorg moet bijdragen aan het welzijn van patiënten;**
 - **(c) primum non nocere – vóór alles niet schaden; ons handelen mag de patiënt geen kwaad doen.**
 - **(d) rechtvaardigheid – dat patiënten met gelijke klachten een gelijke kans moeten hebben op een behandeling daarvoor.**
- BRON: Beauchamp TL, Childress JF. Principles of biomedical ethics (7de ed.). New York: Oxford University Press; 2013.

Ethiek op het werk

Concreet vanuit de dagelijkse praktijk van voeding & revalidatie

- Ethiek gaat over gedragingen.
- Ethiek concreet maken: concreet vanuit de dagelijkse zorgpraktijk van voeding & revalidatie.
- Samen met elkaar ruimte, tijd en aandacht creëren om moreel te reflecteren op het handelen van zorgverleners (middels Moreel Beraden).
- Een 'Ethisch kader' kan hierbij een bijdragen aan leveren.
- Uiteraard is het onderscheid tussen wat 'mag' en 'niet mag' nooit scherp. En heel persoonlijk heeft dit te maken met waarden en normen.
- **Gesprekspunt:** Versterking positie in strategische processen in je organisatie die effecten heeft op moreel leiderschap en morele sensibiliteit en invloeden heeft op voeding & revalidatie van kwetsbare ouderen.

Hoe maak je een afgewogen keuze?

Deze vier stappen helpen je op weg

- **Verkennen:** wat is er aan de hand? Welke handelingsopties zijn er en wie zijn in deze situatie de betrokkenen?
- **Onderzoeken:** wat is de ethische vraag of het dilemma? Welke argumenten (waarden, belangen en principes) zijn hier in het spel?
- **Afwegen:** weeg zorgvuldig af waarom je een bepaalde keuze maakt en wat mogelijke gevolgen zijn voor wie. Wat is het gevolg voor de cliënt van jouw handeling of het nalaten daarvan?
- **Besluiten:** zoek naar de balans tussen alle (morele) betrokkenen met het oog op goede zorg.

**Grondslagen
voor een
‘Ethisch kader’ voor goede zorg**

Grondslagen voor een 'Ethisch kader' voor goede zorg

Proces

- Vernieuwing
 - Draagvlak
 - Dynamisch document (verplichting t.b.v. onder andere Qualicor accreditatie)
 - Alle lagen van de organisatie participeren
 - Gezamenlijke richtinggevoel stimuleren t.b.v. van het organisatorisch belang en patiëntenbelang
- 'Gezond zijn & Aangenaam beter worden in waardenvol werken'

Ethisch kader

Matrixvorm

- Een ethisch matrix is een raamwerk waarbinnen erkende ethische principes verder worden gespecificeerd en geïnterpreteerd.
- Dit gebeurt vanuit het gezichtspunt van de bij een bepaalde ethische kwestie betrokken belanghebbenden.
- Deze methode is afkomstig uit de biomedische ethiek.
- Een ethisch matrix is een methode die speciaal geschikt lijkt om de fase van ethische verkenning en verheldering snel en systematisch te doen verlopen.

Waardenindicator

Expliciteren van waarden

- De inspiratie die van waardenverheldering uitgaat is de inspiratie van dichtbij beginnen bij het expliciteren van waarden, bij al die persoonlijke zaken die gevat kunnen worden onder de noemer '**waardenindicator**'.
- Er zijn veel manieren om verder te gaan met de waarden die in de waardenindicatoren zijn verstopt, vervat, of expliciet geuit.

Dilemma's op het grensvlak van de medische ethiek in de geriatrie

Voeding en geriatrische revalidatie

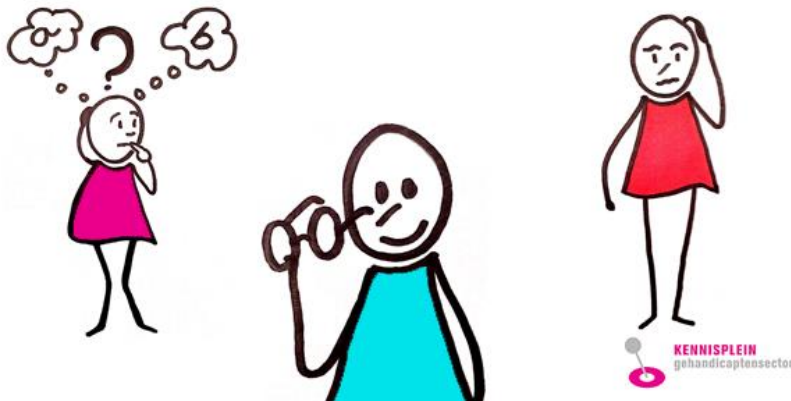
- Wilsbekwaamheid versie wilsonbekwaamheid.
- Eigen regie / autonomie / keuzedruk.
- Hoe ga je om met het dilemma veiligheid versus vrijheid, bijvoorbeeld als iemand zelfstandig wil gaan wandelen.
- Overbehandeling van medische en therapeutische zorg.
- Overbehandeling van kwetsbare ouderen komt regelmatig voor. Een van de oorzaken is dat artsen – vaak tegen beter weten in – de patiënt/cliënt hoop willen geven.
- Polyfarmacie, waarbij de verschillende symptomen afzonderlijk worden behandeld zonder dat er oog is voor de hele patiënt/cliënt en voor de invloed van geneesmiddelen op andere orgaansystemen.
- Ondervoeding
- Hoe maak je een afgewogen keuze?

Moreel Beraad

Ethiek als keuzeproces

Stappenplannen

- Ethische discussies hebben de neiging vast te lopen in geladen tegenstellingen (conflicterende belangen), herhalingen van zetten, en/of een onoverzichtelijke verzameling emotionele standpunten.
- Om zulke problemen op te lossen zijn in de bio-ethiek een aantal stappenplannen in omloop die beogen processen van ethische gedachten- en besluitvorming systematisch en geordend te doen verlopen.

Moreel Beraad

Φιλοσοφία

1. Filosofie

- **Handelen** over wat goed is om te doen.
- **Ethiek begint met het stellen van vragen**

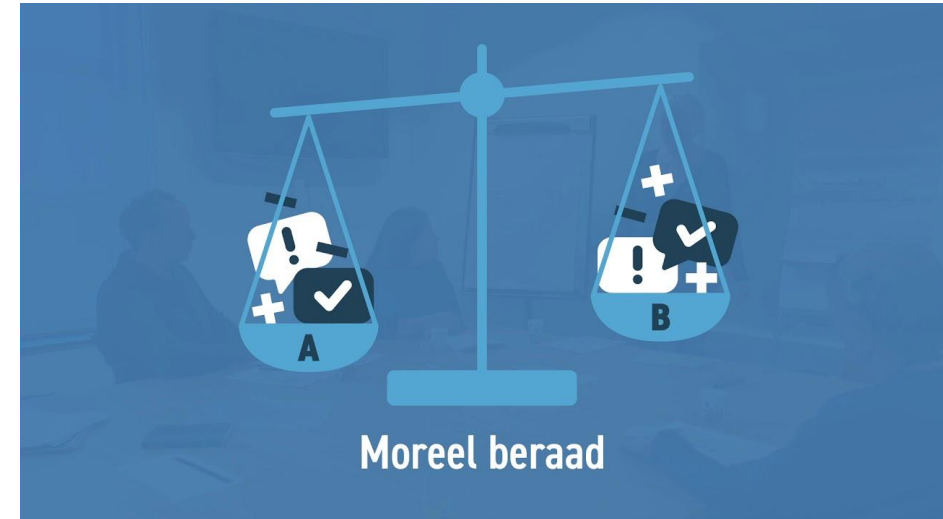
2. Nadenken over goed handelen

- **Doen wij de dingen goed of doen wij de goede dingen?**
- **En wat is goed handelen?**

3. Reflecteren (nadenken) en discussiëren.

4. Praktische vragen vorm het startpunt.

→ **Ethiek concreet maken.**

Moreel Beraad

In het kort (samenvatting)

- **Moreel Beraad:** methodisch en gestructureerd gesprek over een casus met een moreel probleem o.l.v. een neutrale gespreksleider;
- **Doel Moreel Beraad:**
 1. **verantwoord handelingsbesluit** na een zorgvuldige uitwisseling van gedachten over de ethische aspecten en het verkennen van verschillende invalshoeken op een casus;
 2. sensitiviteit voor ethische kwesties te trainen.
- **Gewenste attitude:** is nieuwsgierig en onderzoekend, de deelnemers dienen bereid te zijn om een oordeel uit te stellen en respectvol te zijn naar de inbreng en gezichtspunten van andere deelnemers.

© 2012 Drs. Theo de Zwart, Arnhem

Belangenafweging

Moreel Beraad

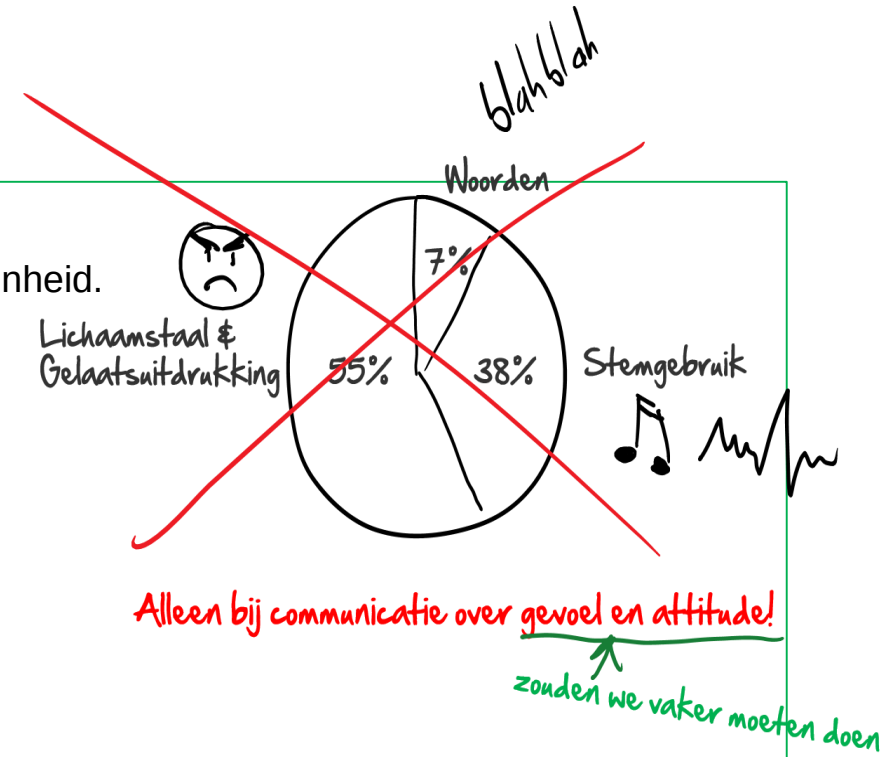

© 2016 Drs. Lia Koppens, Geldrop

Communicatie en attitude

Kritisch te blijven en lastige vragen te durven stellen

- Bij Moreel Beraad gaat het vooral om de attitude waarmee men een gesprek ingaat.
- Moreel Beraad staat of valt met een open, communicatieve houding, zonder vooringenomenheid.
- Deelnemers dienen:
 - een onderzoekende houding aan te nemen,
 - nieuwsgierig te zijn naar andere gezichtspunten,
 - bereid te zijn hun oordeel uit te stellen en
 - respect te hebben voor de inbreng van andere zorgverleners.
- Verder zijn veiligheid, eerlijkheid, vertrouwelijkheid en inlevingsvermogen belangrijke voorwaarden voor een productief Moreel Beraad.
- De deelnemers aan een Moreel Beraad zullen zich meer bewust worden van hun eigen impliciete vooronderstellingen en kunnen onderzoeken of deze in een concreet geval relevant en houdbaar zijn.

Kennis delen is KRACHT!

Moreel Beraad

Een stappenplan voor morele reflectie

- **Globale indeling van een Moreel Beraad**

- Wat is de **morele vraag**?
 - Wie zijn de betrokkenen (actoren)?
 - Wie moet er beslissen?
 - Welke informatie heb ik nodig?
 - Wat zijn de argumenten?
 - Wat is mijn conclusie?
 - Hoe voel ik mij nu?
-
- Diverse stappenplannen voor Moreel Beraad landelijk voorhanden.

Stappenplan voor Moreel Beraad

Stappenplan van het Utrechtse Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht

© 2012 Drs. Theo de Zwart, Arnhem

- **Fase I - Explicitering**

- 1 Wat is, temidden van alle vragen die we bij de casus zouden kunnen hebben, de morele vraag?
- 2 Welke handelingsmogelijkheden staan op het eerste gezicht open?
- 3 Welke feitelijke informatie ontbreekt op dit moment?

- **Fase II - Analyse**

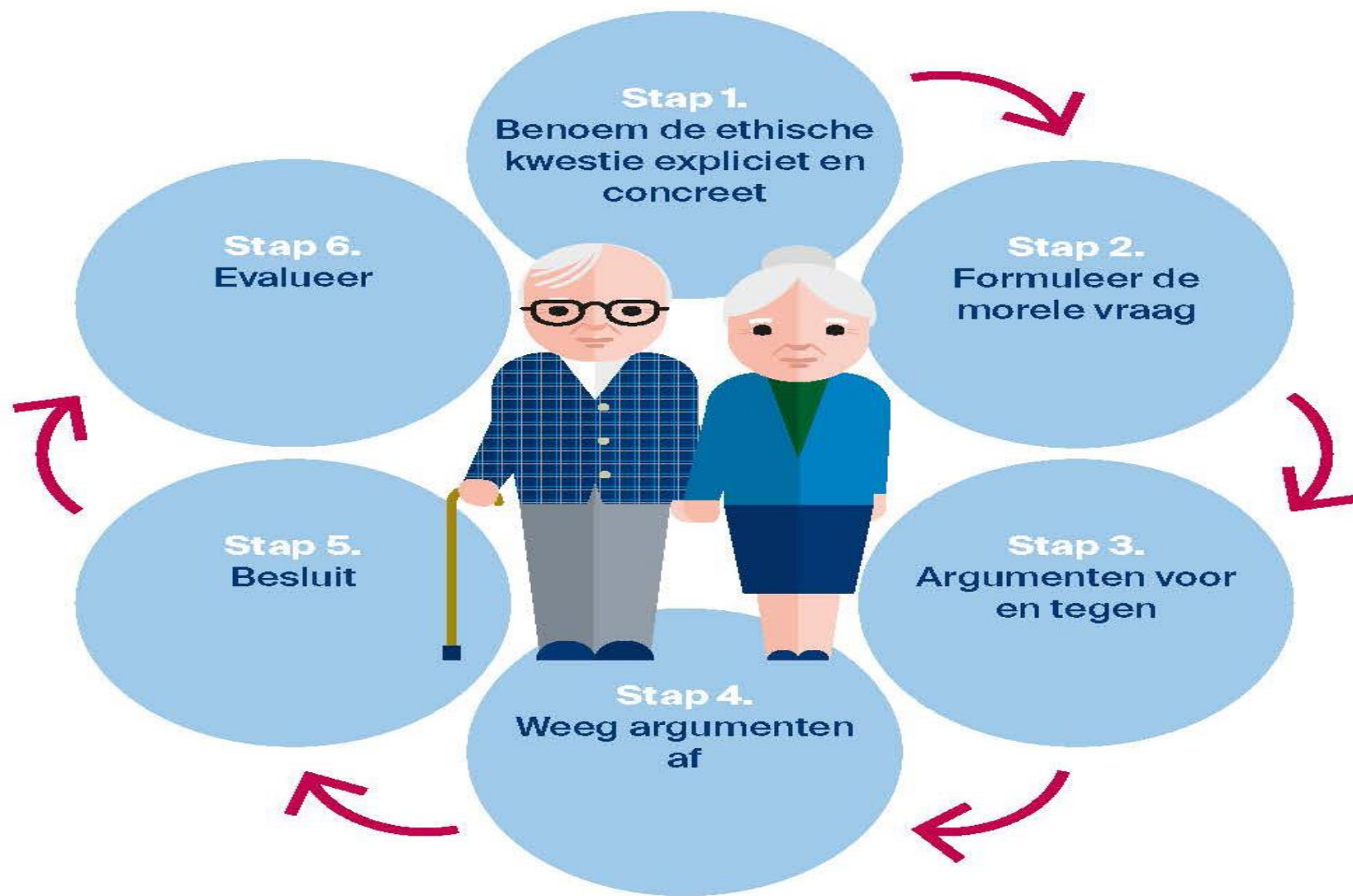
- 4 Wie zijn er bij de morele vraag betrokken?
- 5 Welke argumenten zijn relevant voor de beantwoording van de morele vraag?

- **Fase III - Afweging**

- 6 Wat is het gewicht van de morele argumenten die in deze concrete casus relevant zijn?
- 7 Welke handelingsmogelijkheid verdient op grond van deze afweging de voorkeur?

- **Fase IV – Aanpak**

- 8 Welke concrete stappen vloeien hieruit voort?

Stappenplan Ethische Toolkit

Stappenplannen om een ethisch vraagstuk te analyseren

knmg

Naar een betere voedingszorg in de geriatriische revalidatie

Naar een betere voedingszorg in de geriatrische revalidatie (1)

Vanuit het ethisch perspectief

- Er valt nog een flinke slag te maken ten aanzien van voeding in de revalidatiezorg om te komen tot goed zorg.
- Voeding hoort bij de basiszorg.
- Diëtisten in de revalidatiezorg kunnen geconfronteerd worden met de vraag hoe de belangen van de cliënt het best gediend kunnen worden.
- Daarbij voldoet het niet altijd om te verwijzen naar de eigen wens van de cliënt.
- Soms stroken professionele ideeën niet met die van de cliënt en soms is het de vraag welk doel met de diëtistische zorg bereikt kan worden. De diëtist heeft haar eigen morele en professionele verantwoordelijkheid.

Naar een betere voedingszorg in de geriatrische revalidatie (2)

Ethiek is even stilstaan en nadenken bij wat je doet of juist niet doet.

- Stilstaan. Oordeel uitstellen.
- Want aan de keuzes die je wel of niet maakt, liggen waarden ten grondslag die belangrijk zijn voor jouw beroepsmatige manier van handelen.
- Daar sta je niet altijd bij stil. Dat kan ook niet altijd, daar is de tijd vaak niet voor. En het hoeft ook zeker niet bij elke handeling.
- Bij botsende waarden moet je als zorgverlener steeds weer afwegen wat in een situatie de goede zorg is, die je moet leveren. Het is belangrijk om een ethisch dilemma voor jezelf te herkennen.
- Het belang van Moreel Beraad bij dilemma's rondom voeding en geriatrische revalidatie.

Naar een betere voedingszorg in de geriatrische revalidatie (3)

Vanuit het ethisch perspectief

- Wat is goed voor deze specifieke cliënt.
- Filosofie en ethiek van voeding: belangrijkste thema's worden behandeld, zoals de vraag naar de rechtvaardiging van vlees eten, de aanvaardbaarheid van nieuwe technologieën, mondialisering van voedselproductie;
- Nadruk op de eigen verantwoordelijkheid (regie) van cliënten en welke effecten dat heeft op gezondheid en revalidatie.
- Echter de vraag blijft: Mag alles wat kan?
- **MOTTO → 'Gezond zijn & Aangenaam beter worden in waardenvol werken'**

► Registratie van vaccinaties: moreel dilemma binnen de ziekenhuismuren

‘Voer gesprek over dilemma met iedereen’

De uitkomst van een moreel dilemma, zoals al dan niet registreren wie van het zorgpersoneel ingeënt is, doet altijd pijn, zegt medisch ethicus Theo de Zwart.

Suzanne de Winter
Arnhem

Stemt de Tweede Kamer in met het registratie-voorstel, dan mogen zorginstellingen straks noteren wie van het personeel ingeënt is tegen corona en wie niet. Dat betekent niet dat ze dat ook gaan doen, blijkt uit een rondvraag. Reden voor die twijfel: de registratie ligt vanwege de privacy gevoelig op de werkvloer. Hoe kom je daar nou ooit samen goed uit? Een e-mailtje rondsturen in het bedrijf met de vraag: ben je ‘voor’ of ‘tegen’, is volgens medisch ethicus Theo de Zwart geen goed idee.

Als ethicus helpt De Zwart zorginstellingen met nadenken over morele vraagstukken. Dat doet hij nu voor de Stichting RijnWaal Zorggroep (Huissen en Gendt) en St. Anna Ziekenhuis & Ananz (regio Geldrop en Eindhoven). Daarvoor begeleidde De Zwart jarenlang het moreel beraad in Ziekenhuis Rijnstate in Arnhem.

Geen mailtje en de meeste stemmen gelden dus, maar hoe neem je dan als zorginstelling wel een besluit over al dan niet registreren?

Belangrijk is volgens De Zwart dat zorgbesturen zich niet twee dagen opsluiten op de hei en daarna een kant-en-klaar besluit op tafel leggen. „Voer het gesprek met iedereen in je organisatie en

zonder morele hiërarchie, wat de directeur of arts zegt is niet belangrijker dan wat de verpleegkundige of verzorgende vindt.”

We zijn volgens De Zwart geneigd te denken dat er één goed antwoord is op een moreel vraagstuk. Dat kun je volgens hem uit je hoofd zetten: „De uitkomst doet altijd pijn.” Liever spreekt De Zwart ook niet van een probleem, maar van een dilemma. „Dat gaat dieper dan een probleem en de keuze heeft grotere gevolgen.”

Alle zorgmedewerkers moeten hun zegje kunnen doen volgens De Zwart, die zelf ook verpleegkundige is. „En juist verpleegkundigen en verzorgenden zijn erg gevoelig voor meepraten. Hun motivatie valt of staat ermee.”

Meer collega's

Door de coronacrisis is er volgens De Zwart veel meer aandacht gekomen voor het ethische klimaat in zorginstellingen. Hij ziet het aantal collega's dat hij heeft snel groeien. „Een goede zaak.”

Bij morele vraagstukken denken we aan gesprekken waarin grote emoties de overhand hebben. Het nut van ethici is dat ze er juist op getraind zijn om dan te zeggen: we moeten ook naar de feiten kijken. „De start van een moreel dilemma is altijd iets wat schuurt of waar je verontwaardigd over bent, maar dat diep je vervolgens methodisch uit. Een moreel beraad, of hoe je het ook noemt, is een feitenonderzoek waarbij je ook de visie van een instelling en levensbeschouwelijke en juridische aspecten betrekt om ergens een uitspraak over te kunnen doen.”

„Kan dat met alle vragen? Ja. Is er altijd een uitkomst? Nee, helaas niet.”

▲ Theo de Zwart: „De uitkomst doet altijd pijn.” FOTOGRAFIE NIEL

Vereniging van Ziekenhuizen wacht wetgeving af

De universitaire medische centra gaan niet registreren of zorgpersoneel gevaccineerd is tegen corona, stelt brancheorganisatie NFU. De keuze om je wel of niet te laten vaccineren is een wettelijk recht dat gerespecteerd

wordt, aldus NFU. Ook de Nederlandse Vereniging van Ziekenhuizen (NVZ) staat op dat standpunt en wacht eventuele wetgeving af. Het percentage gevaccineerd vast personeel is bij alle ziekenhuizen hoog, meer dan 90 procent, stelt de NVZ vast. „Maar we hebben steeds veel nieuwe mensen waar we minder zicht op hebben”, stelt Maurice Velthuis van Rijnstate in Arnhem, die toegeeft dat ook daar de meningen over de registratie verdeeld zijn.

cent, stelt de NVZ vast. „Maar we hebben steeds veel nieuwe mensen waar we minder zicht op hebben”, stelt Maurice Velthuis van Rijnstate in Arnhem, die toegeeft dat ook daar de meningen over de registratie verdeeld zijn.

Ethiek: Moreel Beraad en ethische dilemma's

- Kole J. Moreel Beraad bij de koffieautomaat. Op het grensvlak van professionele communicatie en ethiek. Tijdschrift voor Gezondheidszorg en Ethiek 2016;26(1):13-7.
- Molewijk B. Aan ethiek doen, ethiek laten werken en ethiek organiseren. Bijlage 5 uit het signaleringsrapport van het Centrum voor Ethiek en Gezondheid. Zoetermeer: CEG; 2009.
- Manschot H, Dartel H van. Wegwijzers voor het spreken over goede zorg. In Manschot H, Dartel H van (red). In gesprek blijven over goede zorg. Overlegmethoden voor ethiek in de praktijk (pp 7-36). Amsterdam: Boom; 2014.
- Bree M de, Veening E. Handleiding Moreel Beraad. Praktische gids voor zorgprofessionals. Assen: Koninklijke Van Gorcum; 2012.
- Steinkamp N. De Nijmeegse methode voor Moreel Beraad. In Manschot H, Dartel H van (red). In gesprek blijven over goede zorg. Overlegmethoden voor ethiek in de praktijk (pp 62-79). Amsterdam: Boom; 2014.
- Meulen B ter, Stolper M, Molewijk B. Bespreek ethische dilemma's in Moreel Beraad. Medisch Contact 2016; 4:34-7.
- 2022 TdZ_Toegepaste Ethiek- Moreel beraad

